Extracts from Laghu Siddhanta Kaumudi

लघुसिद्धान्तकौमुदी

सेयं
व्याकरणाचार्येण पण्डितश्रीनारायणदत्तत्रिपाठिना
पाण्डेयोपाह्वपण्डितश्रीरामनारायणदत्तशास्त्रिणा च
टिप्पणादिभिः समलङ्कृत्य
सम्पादिता

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव॥

॥ श्रीहरिः ॥

अथ लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थविषयाणामनुक्रमः

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१- संज्ञाप्रकरणम्	........९
२- अच्सन्धिः	......१५
३- हल्सन्धिः	......२३
४- विसर्गसन्धिः	......२९
५- अजन्तपुँल्लिङ्गाः	......३२
६- अजन्तस्त्रीलिङ्गाः	......४३
७- अजन्तनपुंसकलिङ्गाः	......५०
८- हलन्तपुँल्लिङ्गाः	......५३
९- हलन्तस्त्रीलिङ्गाः	......६९
१०- हलन्तनपुंसकलिङ्गाः	......७१
११- अव्ययानि	......७३
१२- भ्वादयः	......७७
१३- अदादयः	.....१०१
१४- जुहोत्यादयः	.....११०
१५- दिवादयः	.....११४
१६- स्वादयः	.....११७
१७- तुदादयः	.....११८
१८- रुधादयः	.....१२३
१९- तनादयः	.....१२६
२०- क्र्यादयः	.....१२८
२१- चुरादयः	.....१३१
२२- ण्यन्तप्रक्रिया	.....१३२
२३- सन्नन्तप्रक्रिया	.....१३३
२४- यङन्तप्रक्रिया	.....१३५
२५- यङ्लुक्प्रक्रिया	.....१३६
२६- नामधातवः	.....१३७
२७- कण्ड्वादयः	.....१३९
२८- आत्मनेपदप्रक्रिया	.....१४०
२९- परस्मैपदप्रक्रिया	.....१४२
३०- भावकर्मप्रक्रिया	.....१४३
३१- कर्मकर्तृप्रक्रिया	.....१४७
३२- लकारार्थप्रक्रिया	.....१४८
३३- कृदन्ते कृत्यप्रक्रिया	.....१४९
३४- पूर्वकृदन्तम्	.....१५२

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
३५- उणादयः	..... १६१
३६- उत्तरकृदन्तम्	..... १६२
३७- विभक्त्यर्थाः	..... १६७
३८- समासाः	..... १७२
३९- अव्ययीभावः	..... १७३
४०- तत्पुरुषः	..... १७६
४१- बहुव्रीहिः	..... १८३
४२- द्वन्द्वः	..... १८७
४३- समासान्ताः	..... १८८
४४- तद्धिताः	..... १८९
४५- अपत्याधिकारः	..... १९०
४६- रक्ताद्यर्थकाः	..... १९५
४७- चातुरर्थिकाः	..... १९८
४८- शैषिकाः	..... २००
४९- विकारार्थकाः	..... २०५
५०- ठगधिकारः	..... २०६
५१- यदधिकारः	..... २०८
५२- छयतोऽधिकारः	..... २१०
५३- ठञधिकारः	..... २११
५४- त्वतलोरधिकारः	..... २१२
५५- भवनाद्यर्थकाः	..... २१४

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
५६- मत्वर्थीयाः	..... २१७
५७- प्राग्दिशीयाः	..... २१९
५८- प्रागिवीयाः	..... २२२
५९- स्वार्थिकाः	..... २२५
६०- स्त्रीप्रत्ययाः	..... २२८
अथ परिशिष्टविषयसूची—	
६१- लिङ्गपरिचयः	..... २३५
६२- लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमः	..... २४१
६३- लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थवार्तिकानामकारादिक्रमेण सूची	..... २६८
६४- लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थधातूनामकारादिक्रमेण सूची	. २७१
६५- लघुसिद्धान्तकौमुद्यां गणेष्वपठितानामुत्तरत्र समुदाहृतानां च धातूनां संग्रहः	..... २७३
६६- लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थगणपाठः	..... २८०
६७- लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थपरिभाषापाठः	..... २८३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लघुसिद्धान्तकौमुदी

नत्वा[१] सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम्॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

अइउण् १। ऋलृक् २। एओङ् ३। ऐऔच् ४। हयवरट् ५। लण् ६। ञमङणनम् ७। झभञ् ८। घढधष् ९। जबगडदश् १०। खफछठथचटतव् ११। कपय् १२। शषसर् १३। हल् १४॥

इति[२] माहेश्वराणि सूत्राण्य[३]णादि[४]संज्ञार्थानि। ए[५]षामन्त्या इतः।

एकद्वित्रिचतूरूपामरूपां बहुरूपिणीम्।
गिरं नत्वा गिरं ज्ञातुं क्रियते लघुटिप्पणी॥

१-अहं वरदराजाचार्यः शुद्धां दोषरहितां गुण्यां प्रशस्तगुणयुक्तां सरस्वतीं देवीं वाग्देवतां नत्वा नमस्कृत्य पाणिनीयप्रवेशाय बालानां पाणिनीयव्याकरणशास्त्रे प्रवेशार्थं लघ्वी चासौ सिद्धान्तकौमुदी ताम् करोमि इत्यन्वयः॥

२-इति इमानि पूर्वोक्तानि चतुर्दशसूत्राणि माहेश्वराणि महेश्वरादागतानि महेश्वरवरप्रसादात् पाणिनिना लब्धानीति फलितोऽर्थः। तदुक्तम्—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ इति॥

किं चात्र—

'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्'

—इति शिक्षावचनमपि प्रमाणम्॥ ३-सभेदं सूत्रलक्षणं यथा—

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम्॥
अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥ इति ॥

अणादिसंज्ञार्थतया शिवसूत्राण्यपि संज्ञासूत्राण्येवेति बोध्यम्॥ ४-किमर्थानि इमानि? अत उक्तम्—अणादीति। अण् आदिर्यासां ता अणादयस्ताश्च ताः संज्ञा अणादिसंज्ञास्ता अर्थः प्रयोजनं येषां तानि अणादिसंज्ञार्थानि॥ ५-ननु कथंकारमेषां सूत्राणामणादिसंज्ञार्थत्वम्? इति चेत्तत्राह—एषामिति; एषां चतुर्दशसूत्राणामन्ते भवा अन्त्या

हकारादिष्वकार[1] उच्चारणार्थः। लण्मध्ये[2] त्वित्संज्ञकः॥

हलन्त्यम् १। ३। ३॥

उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्। उपदेश[3] आद्योच्चारणम्। सूत्रेष्वदृष्टं[4] पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र॥

अदर्शनं लोपः १। १। ६०॥

प्रसक्तस्यादर्शनं[5] लोपसंज्ञं स्यात्॥

तस्य लोपः १। ३। ९॥

तस्येतो लोपः स्यात्। णादयोऽणाद्यर्थाः[6]।

आदिरन्त्येन सहेता १। १। ७१॥

अन्त्येनेता[7] सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् यथाऽणिति

अन्तिमाश्चतुर्दशवर्णा इत इत्संज्ञका इत्यर्थः; ततश्च 'आदिरन्त्येन—' इति सूत्रप्रवृत्त्या अणादिसिद्धिरिति तत्रैव स्पष्टीकरिष्यते॥

१-'हयवरट्' इत्यादिसूत्रेषु हकारादिप्रतिवर्णोत्तरमकारोच्चारणेन हशादिप्रत्याहारे अकारसहिता एव हकारादयो गृह्येरन्निति शङ्कामपाकरोति—हकारादिष्विति; अयं भावः, यद्यपि तत्र तत्र प्रत्याहारेऽकारसहितास्त उच्चार्यन्ते तथापि तेष्वकारो न विवक्षितः॥ २-पूर्ववाक्येन लणोऽकारस्योच्चारणार्थत्वमुपपद्यतेऽत आह—लण्मध्ये त्विति; लण्मध्यवर्ती अकारस्तु इत्संज्ञको नोच्चारणार्थः। इत्संज्ञाफलं च दर्शयिष्यते—'लण्सूत्रस्थावर्णेन॰' इत्यादिना॥

३-पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिकर्तृकं प्रथममुच्चारणमित्यर्थः। केचित्तु उपदेशपदार्थमित्थमाहुः—

धातुसूत्रगणोणादिवाच्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः॥ इति॥

४-ननु सूत्राधीना वृत्तिः, सूत्रं तु हलन्त्यमित्येतावन्मात्रम्, वृत्तावुपदेश इति कथनमधिकमित्याशङ्क्याह—सूत्रेष्विति; सूत्रेषु यत्पदं न दृष्टं तदन्यस्मात्सूत्रादनुवर्तनीयम् इति सर्वत्र ज्ञेयम्॥ ५-विद्यमानस्येत्यर्थः॥ ६-ननु यदि 'अइउण्' इत्यादिसूत्रेषु णकारादीनामित्संज्ञालोपौ क्रियेते तर्हि तदुच्चारणमेव न कार्यमित्यत आह—णादय इति; णकारादयो लकारपर्यन्ताः सूत्रान्त्यवर्णा अणादिप्रत्याहारार्थाः॥ ७-यथाऽण्प्रत्याहारे साधनीयेऽन्त्य इत् णकारः, तत्सहित आदिः अकारोऽर्थाद् अणिति, तद् अण्पदमकारणकारयोर्मध्यवर्तिनः 'इ उ' इति वर्णद्वयस्य संज्ञा स्वरूपस्याकारस्य च। तदेवाह 'यथाऽणिति॰' इत्यादिना॥

अइउवर्णानां संज्ञा। एवमच्हल्अलित्यादयः* ॥

[१]ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १। २। २७॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः; वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। [२]स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥

[३]उच्चैरुदात्तः १। २। २९॥

[४]नीचैरनुदात्तः १। २। ३०॥

[५]समाहारः स्वरितः १। २। ३१॥

[६]स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा॥

[७]मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १। १। ८॥

---

* प्रत्याहाराणामकारादिक्रमेण परिसंख्या—

१ अक्	८ अश्	१५ ऐच्	२२ जश्	२९ भष्	३६ रल्
२ अच्	९ इक्	१६ खय्	२३ झय्	३० मय्	३७ वल्
३ अट्	१० इच्	१७ खर्	२४ झर्	३१ यञ्	३८ वश्
४ अण्	११ इण्	१८ ङम्	२५ झल्	३२ यण्	३९ शर्
५ अण्	१२ उक्	१९ चय्	२६ झश्	३३ यम्	४० शल्
६ अम्	१३ एङ्	२० चर्	२७ झष्	३४ यय्	४१ हल्
७ अल्	१४ एच्	२१ छव्	२८ बश्	३५ यर्	४२ हश्

महेश्वरसूत्रसिद्धानां सवार्तिकपाणिनिसूत्रव्यवहृतानामेव प्रत्याहाराणामियं संख्येति बोध्यम्॥

१-एकमात्रिकोकारोच्चारणकालसदृशकालकोऽच् ह्रस्वसंज्ञः, द्विमात्रिकोकारोच्चारणकालसदृशकालकोऽच् दीर्घसंज्ञः, त्रिमात्रिकोकारोच्चारणकालसदृशकालकोऽच् प्लुतसंज्ञ इति भावः॥ २-स लब्धह्रस्वादिसंज्ञकोऽच्॥ ३-ताल्वादिषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः॥ ४-ताल्वादिषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तः॥ ५-उदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समाहारो यत्र सोऽच् स्वरितः॥ ६-स लब्धोदात्तादिसंज्ञकः॥ ७-मुखेन सहिता मुखसहिता, सा चासौ नासिका च मुखनासिका, उच्यतेऽसाविति वचनः, मुखनासिकया वचन इति विग्रहः॥

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। [1]तदित्थम्—अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात्*॥

[2]तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १। १। ९॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्)। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च[3]। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्।

१-पूर्वोक्तैः 'ऊकालोऽच्-' इत्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैर्यत्कार्यमुक्तं तदित्थमनेन प्रकारेण ज्ञेयमित्यर्थः॥

* अचामष्टादशभेदविवरणम्—

अ इ उ ऋ लृ		अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ		अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	
ह्रस्वभेदाः।		दीर्घभेदाः।		प्लुतभेदाः।	
१	उदात्तानुनासिकः	७	उदात्तानुनासिकः	१३	उदात्तानुनासिकः
२	उदात्ताननुनासिकः	८	उदात्ताननुनासिकः	१४	उदात्ताननुनासिकः
३	अनुदात्तानुनासिकः	९	अनुदात्तानुनासिकः	१५	अनुदात्तानुनासिकः
४	अनुदात्ताननुनासिकः	१०	अनुदात्ताननुनासिकः	१६	अनुदात्ताननुनासिकः
५	स्वरितानुनासिकः	११	स्वरितानुनासिकः	१७	स्वरितानुनासिकः
६	स्वरिताननुनासिकः	१२	स्वरिताननुनासिकः	१८	स्वरिताननुनासिकः

२-अस्यन्ति उच्चारयन्ति वर्णान् अनेनेति आस्यम्, आस्ये भवमास्यं प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्य तत्तुल्यास्यप्रयत्नम्॥

३-चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते॥

जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य*। यत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यः पञ्चधा—स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। ईषद्विवृतमूष्मणाम्। विवृतं स्वराणाम्। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा[१]—विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारा नादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्प-प्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यणोऽन्तःस्थाः। शल ऊष्माणः। अचः स्वराः।† ᳵक ᳵख

* वर्णोद्भवस्थानकोष्ठकम्—

अ क ख ग घ ङ ह ः	इ च छ ज झ ञ य श	ऋ ट ठ ड ढ ण र ष	लृ त थ द ध न ल स	उ प फ ब भ म ᳶप ᳶफ	ञ म ङ ण न ं	ए ऐ	ओ औ	व	ᳵक ᳵख	वर्णाः
कण्ठः	तालु	मूर्धा	दन्ताः	ओष्ठौ	नासिका	कं.ता.	कं.ओ.	दं.ओ.	जि.मू.	स्थानानि

१-बाह्यप्रयत्ना यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि वर्णानामान्तरतम्य परीक्षायामेषामुपयोगो बोध्यः॥

†आभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नज्ञानार्थकं कोष्ठकम्—

आभ्यन्तर-प्रयत्नाः	स्पृष्टाः			ईषत्स्पृष्टाः	ईषद्विवृताः		विवृताः	संवृताः
संज्ञाः	स्पर्शाः			अन्तःस्थाः	ऊष्माणः		स्वराः	
वर्णाः	क ख च छ ट ठ त थ प फ	ग ङ ज ञ ड ण द न ब म	घ झ ढ ध भ	य व र ल	श ष स	ह	अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	ह्रस्वोऽकारः प्रयोगे
बाह्यप्रयत्नाः	अ.प्रा.म.प्रा. विवाराः श्वासाः अघोषाः	अल्पप्राणाः संवाराः नादाः घोषाः	म.प्रा. संवाराः नादाः घोषाः	अ.प्रा. संवाराः नादाः घोषाः	म.प्रा. विवाराः श्वासाः अघोषाः	म. सं. ना. घो.	उदात्तानुदात्तस्वरिताः	

इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ᳲप ᳲफ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १। १। ६९॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। [1]अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्रैवाण् [2]परेण णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं [3]लृकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा; तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोस्संज्ञाः॥

परः संनिकर्षः संहिता १। ४। १०९॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात्॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १। १। ७॥

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः॥

सुप्तिङन्तं पदम् १। ४। १४॥

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्॥

इति संज्ञाप्रकरणम्।